

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2021, 17: 183-220

**Bir İslam Sosyolojisi Denemesi:
Seyyid Ahmet Arvasi'nin *İlm-i Hal* Adlı Eseri**

Abdulhamit BUDAK

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Amasya University, Faculty of Theology,

Department of Sociology of Religion

Amasya, Turkey

abdulhamit.budak@amasya.edu.tr

0000-0003-4253-2315

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Ağustos / August 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 17 **Sayfa / Pages:** 183-220

Atıf / Cite as: Budak, Abdulhamit. "Bir İslam Sosyolojisi: Seyyid Ahmet Arvasi'nin *İlm-i Hal* Adlı Eseri [An Essay on Islamic Sociology: Sayyid Ahmed Arvâsi's Work Called *İlm-i Hâl*"]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 17 (December 2021): 183-220

<https://doi.org/10.18498/amailad.981489>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

**An Essay on Islamic Sociology: Sayyid Ahmed Arvâsî's Work Called
*İlm-i Hâl***

Abstract

In this article, it is focused on the basing of an assumption that Sayyid Ahmed Arvâsî's work *İlm-i Hal* may be an essay on Islamic sociology. As many Muslim sociologists have stated, sociology and its sub-discipline sociology of religion, which dominates the thought life of nineteenth-century Europe, have emerged in a mediocre positivist, influenced by this atmosphere in terms of method and subject matter. In addition, due to the fact that the dominant religion in the society where the sociology of religion appeared is Christianity, the image of this religion in terms of subject and content is also revealed as a reality in which it gains intensity. Although this is the case, sociology and sociology of religion the topics it deals with and the method it adopts have attracted the attention of Muslim scientists and have been seen as a branch of science that could not be neglected. In particular, sociology was seen as a science of salvation by Muslim intellectuals who were looking for a way out of the social, political, economic and religious depressions that Muslim societies were in, and solutions were created in the context of the methodology of this science. However, the fact that this science emerged in the Western cultural environment and shaped its methodology in the context of the culture it has been rejected by Muslim scientists and forced them to search for different things. As a result of these searches, the idea of creating a sociology in accordance with its own historical realities and in accordance with its own cultural heritage has emerged in the Islamic world. In particular, the fact that some Islamic societies have developed social development programs and sought an identity after their liberation from the colony has accelerated such efforts. In these searches, the issue of the source of science was discussed as the main problem, and instead of Western science and knowledge, Islam's efforts to produce information arising from its own dynamics manifested themselves. These efforts have focused on the field of sociology as the leading science in the field of social sciences, and this branch of science has come to the fore.

Muslim scientists who want to create the sociology of their religion in the context of the sociology of religion, a sub-discipline of sociology, have called this science "Islamic sociology". But the formation of a branch of science is not a subject that will arise only with the wishes and social obligations. For this, intensive and long methodological studies, conducted and published scientific productions are

required. In this sense, Islamic sociology is a field of science that is supported by studies, is slowly shaped and trying to create a certain accumulation, so to speak, which is still in its infancy. Every work done in this field, every sentence written will contribute to the field that has been made with sincere effort.

Sayyid Ahmet Arvâsî is a scientist and thinker who has thought about the concept of Islamic sociology that he personally touched on in his works and the topics that he discussed in these works in this field, and his mind has been diligent in this field. Arvâsî, who has enough knowledge of sociology to write a book on the sociology of education, and Islamic subjects with his knowledge from family culture, especially underlined this issue and showed this with his works. The topics covered in his work *İlm-i Hal* and his method of processing these topics take this work beyond being a classic catechism book. Calling the study a stand-alone Islamic sociology may be an ambitious statement, but it is possible to see it as an essay that is more than a contribution to the study of Islamic sociology conducted in Turkey. In the studies of Islamic sociology to be carried out, Arvâsî's view of social, cultural, political and religious issues should be taken into account in this work, and the method that he reveals in this work should be considered as a contribution to the field. Thus, the contribution of this work and its author will be revealed in the literature of Islamic sociology that will be formed. It is believed that this work will contribute to the slow, painstaking, but persistent progress at the stage of the formation of the science of Islamic sociology and will be an effort to put a brick on the wall.

In this study, it is claimed that the work is a study of an essay on Islamic sociology, and this claim is being verified by examining the subjects it deals with. The works related to the subject will be scanned using the documentation method and the obtained data will be subjected to content analysis.

Keywords: Sociology of Religion, Sociology of Islam, Catechism, Sayyid Ahmed Arvâsî.

Bir İslam Sosyolojisi Denemesi: Seyyid Ahmet Arvâsî'nin *İlm-i Hâl* Adlı Eseri

Öz

Bu makalede, Seyyid Ahmet Arvâsî'nin *İlm-i Hâl* adlı eserinin bir İslam sosyolojisi denemesi olabileceğine dair bir varsayımın temellendirilmesi üzerinde durulmuştur. Pek çok Müslüman sosyoloğun dile getirdiği gibi sosyoloji ve onun bir alt disiplini olan din sosyolojisi 19. yüzyıl Avrupa'sının

düşünce hayatına hâkim olan müfrit pozitivist vasatta ortaya çıkmış, yöntem ve konusu itibariyle bu atmosferden etkilenmiştir. Bunun yanında din sosyolojisinin ortaya çıktığı toplumda hâkim olan dinin Hristiyanlık olması nedeniyle konu ve içerik itibariyle bu dinin görüntüsünün yoğunluk kazandığı da bir gerçeklik olarak ortaya konulmaktadır. Her ne kadar böyle olsa da sosyoloji ve din sosyolojisinin ele aldığı konular ve benimsediği metot, Müslüman bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve ihmal edilemeyecek bir bilim dalı olarak görülmüştür. Özellikle Müslüman toplumların içinde oldukları sosyal, siyasi, ekonomik ve dini buhranlardan çıkma yolu arayan Müslüman aydınlar tarafından sosyoloji bir kurtuluş bilimi olarak görülmüş, bu bilimin metodolojisi bağlamında çözümler üretilmiştir. Ancak bu bilimin Batının kültür ortamında ortaya çıkması ve metodolojisini sahip olduğu kültür bağlamında şekillendirmesi Müslüman bilim adamları tarafından yadırganmış ve onları farklı arayışlara mecbur bırakmıştır. Bu arayışların sonucunda İslam dünyasında kendi tarihi gerçeklerine uygun ve kendi kültürel mirasına uyumlu bir sosyoloji oluşturma düşüncesi ortaya çıkmıştır. Özellikle bir kısım İslam toplumlarının sömürgeci kurtulmalarının akabinde toplumsal gelişme programları geliştirme ve bir kimlik arayışı içinde olmaları bu tür gayretleri hızlandırmıştır. Bu arayışlarda temel problem olarak bilimin kaynağı konusu ele alınmış Batı kaynaklı bilim ve bilgi yerine İslam'ın kendi dinamiklerinden doğan bir bilgi üretme gayreti kendini göstermiştir. Çabalar toplum bilimleri alanında öncü bilim olarak sosyoloji alanında yoğunlaşmış ve bu bilim dalı ön plana çıkmıştır. Sosyolojinin bir alt disiplini olan din sosyolojisi bağlamında kendi dininin sosyolojisini oluşturmak isteyen Müslüman bilim adamları bu bilimi "İslam sosyolojisi" olarak isimlendirmişlerdir. Fakat bir bilim dalının teşekkülü sadece istekler ve toplumsal mecburiyetlerle ortaya çıkacak bir konu değildir. Bunun için yoğun ve uzun metodolojik çalışmalar, bilimsel üretimler gerekmektedir. İşte bu anlamda İslam sosyolojisi yapılan çalışmalarla desteklenen, yavaş yavaş şekillenen ve belli bir birikim oluşturulmaya çalışılan, tabiri caizse daha emekleme aşamasında olan bir bilim dalı alanıdır. Bu alanda yapılan her çalışma yazılan her cümle samimi bir gayret içerisinde olunan alana katkı sunacaktır. Seyyid Ahmet Arvâsî yazdığı eserlerde bizzat değindiği "İslam sosyolojisi" kavramı ile ve bu eserlerde ele aldığı konularla bu alanda kafa yormuş, zihnî gayret içinde bulunmuş bir bilim adamı ve düşünürdür. Eğitim sosyolojisi kitabı yazacak kadar sosyoloji bilimine, aile kültüründen getirdiği birikimle İslami konulara vakıf olan Arvâsî bu konunun altını özellikle çizmiş, eserleriyle de

bunu göstermiştir. *İlm-i Hâl* adlı eserinde ele aldığı konular ve bu konuları işlemedeki metodu bu eseri klasik bir ilmihal kitabı olmaktan öteye taşımaktadır. Çalışmayı tek başına bir İslam sosyolojisi olarak isimlendirmek iddialı bir ifade olabilir ama Türkiye’de yapılan İslam sosyolojisi çalışmalarına bir katkı daha ötesinde bir deneme olarak görmek mümkündür.

Yapılacak İslam sosyolojisi çalışmalarında Arvâsî'nin toplumsal, kültürel, siyasi ve dini meselelere bakışına bu eser dikkate alınarak yer verilmeli, onun bu eserde ortaya koyduğu yöntem alana katkı olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece oluşacak İslam sosyolojisi literatüründe bu eserin ve yazarının katkısı ortaya konulmuş olacaktır. Bu çalışmanın İslam sosyolojisi biliminin teşekkülü aşamasında yavaş, meşakkatli fakat sebatkar ilerleyişe katkı sağlayacağı ve duvara bir tuğla koyma gayreti olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada eserin bir İslam sosyolojisi denemesi çalışması olduğu iddia edilmekte ve ele aldığı konular incelenerek bu iddia doğrulanmaya çalışılmaktadır. Konu ile ilgili olan eserler dokümantasyon yöntemi ile taranacak elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İslam Sosyolojisi, İlmihal, Seyyid Ahmet Arvâsî.

Giriş

İslam sosyolojisinin mümkün olup olmadığı hala tartışılan ve sonuçlanmamış bir konudur. Tartışmaların ve ortaya konulan eserlerin alanla ilgili bir bilgi birikimi meydana getirdiği muhakkaktır. Bu bilgi birikiminin İslam sosyolojisini sosyoloji ilminin bir özel alanı haline getirip getirmeyeceği zaman içerisinde kendini gösterecektir. Bu alanla ilgili araştırma ve tartışma yapan bilim adamlarının ürettiği bilgilerin ve ortaya koyduğu eserlerin belli bir kaliteye ve yoğunluğa ulaşması ile İslam sosyolojisinin kaderi belli olacaktır. Özellikle tartışılan konu, alan ve yöntem problemleri gibi hususlar, yapılacak bu çalışmalarla belirlenecek ve sonuca ulaştırılacaktır.¹

Seyyid Ahmet Arvâsî yazdığı eserlerde ortaya koyduğu fikirler ile Türk düşünce hayatında önemli izler bırakmış bir düşünürdür. Özellikle Türkiye’deki Milliyetçi düşüncenin geçirdiği fikrinsel aşamalarda onun

¹ Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 200, 201.

etkisi belirgin şekilde öne çıkmış; yetmişli ve seksenli yıllarda ülkücü harekete yön vermiştir. Sadece yazdığı kitaplar ile düşünsel anlamda aksiyoner bir kişiliğe sahip olmayan Arvâsî toplumsal ve siyasi alanlardaki eylemci kişiliği ile de tanınmıştır.²

Yazdığı eserlerle Türkiye'deki milliyetçi düşüncenin İslamileşmesinde önemli bir rolü olan Arvâsî, "Türk İslam sentezi" olarak anılan söylemin "Türk İslam ülküsü" olarak adlandırılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.³ 1980 öncesi Ülkü Ocakları adı altında teşkilatlanmış milliyetçi gençlik kadrolarının düşünsel yapısını etkilemiş, onların Nihal Atsız⁴ çizgisindeki milliyetçi yaklaşımdan İslami yönü ağır basan bir düşünceye evrilmelerinde etkin rol almıştır.⁵

Teorisyenlik yönüyle beraber Arvâsî aynı zamanda eğitim bilimlerinde de uzman bir akademisyendir. Ülkenin değişik bölgelerinde uzun süre öğretmenlik yapmasının yanında öğretmen yetiştiren Eğitim enstitülerinde eğitim bilimleri dersi vermiş ve pek çok öğretmen yetiştirmiştir.⁶

Tanınmış bir mutasavvıf olan Abdülhakim Arvâsî ile aynı aileden olan Arvâsî seyyid sülalesinden olup dini alanda da iyi bir eğitim almıştır. Bu birikimini yazdığı eserlerle ortaya koymuş; sosyoloji, psikoloji, pedagoji gibi alanlarla birleştirerek İslami bir bakış açısıyla toplumsal sorunları tahlil etmiş, çözüm yolları üretmeye çalışmıştır.⁷

İlm-i Hâl adlı eseri böyle bir çabanın sonucu olup; ilmihal yazımına ayrı bir yaklaşım getirmiş, konuları klasik ilmihal tasnifinden farklı ele almış, değindiği meselelere sosyolojik, psikolojik, pedagojik yaklaşımlarla güncel çözümler ortaya koymuştur. Bireyin ve toplumun

² Tanıl Bora - Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 299.

³ Seyyid Ahmet Arvâsî, *Türk İslam Ülküsü* (İstanbul: Bilgeoğuz, 2009), 1/13.

⁴ Türkçü fikir adamı, tarihçi, Türkolog, şair ve roman yazarı. bk. Ömer F. Akün "Nihal Atsız" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/ 87-91.

⁵ Hakkı Öznur, *Ülkücü Hareket, Portreler* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2008), 6/496, 497.

⁶ Hüdavendigâr Onur, *Arvâsî Hocayla Baş başa* (İstanbul: Biyografi. Net yayınları 2007), 9.

⁷ Hakkı Öznur, S. *Ahmet Arvâsî* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2002), 14, 15.

ihtiyaçlarını sadece ibadet boyutuyla ele almamış, günlük yaşantının getirdiği pek çok sosyal problemi inceleyerek öneriler ortaya koymuştur.⁸

Din sosyolojisi alanındaki İslam sosyolojisi tartışmalarına bakıldığında bu eserin bir İslam sosyolojisi denemesi niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Arvâsî "İslam sosyolojisi" kavramını diğer eserlerinde kullanmakla birlikte bu eserinde ona daha çok vurgu yapmaktadır. Eserini bir tür ilmihal olmanın ötesinde İslam sosyolojisi çalışması tarzında düzenlediği görülmektedir. Eserde bir insanın doğumundan ölümüne kadar etkileşim içerisinde bulunduğu toplumda karşılaşacağı durumlar ve bu durumlar karşısında alacağı tavırlar İslam dini bağlamında ele alınarak işlenmiş, toplumun İslami anlamda nasıl şekilleneceği anlatılmıştır. Özellikle aile kurumu İslam sosyolojisinin temeli olarak görülmüş önemi ile ilgili açıklamalarda dini kaynakların yanında Batılı sosyologların görüşlerine de yer verilmiştir.

Arvâsî'nin eserinde ortaya koyduğu farklı üslup, konuları ele alırken sergilediği yaklaşım, tercih ettiği tasnif gibi diğer ilmihal kitaplarından ayrılan yönleri ile aslında bir İslam sosyolojisi yapma çabası içinde bulunduğunu en azından buna bir teşebbüsü olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada bu söylem ele alınıp incelenecek ve eserin nasıl bir İslam sosyolojisi çalışması olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece akademik camiada yapılan İslam sosyolojisi tartışmalarına katkı sağlanmış olunacak ve bir örnek olarak *İlm-i Hâl* adlı eser tanıtılacaktır.

1. İslam Sosyolojisinin İmkânı Problemi

Sosyoloji biliminde bir İslam sosyolojisinden bahsedilip bahsedilemeyeceği konusu uzun süreden beri sosyologlar arasında çözüme kavuşturulmamış problemlerden olup konuyla ilgili tartışmalar günümüzde hala devam etmektedir. Din sosyolojisi çalışmalarında böyle bir tartışmanın ortaya çıkmasının temel nedeninin Müslüman sosyologların Batıda ortaya çıkan ve gelişen sosyoloji biliminin yöntem ve tekniklerine yönelik eleştirileri olduğunu söylemek mümkündür. Sosyoloji ilminin ortaya çıktığı coğrafyada Hristiyanlığın hâkim din

⁸ Nail Karagöz, "Seyyid Ahmet Arvâsî'nin İhmal Edilmiş Bir Eseri: "İlm-i Hal" ve Düşündürdükleri" *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Mehmet Ak (Elâzığ: Asos Yayınevi, 2017), 242, 243.

olması ve sosyoloji ilminin ilk kurucularının pozitivist bir anlayışla meseleleri ele alması gibi hususlar dinin sosyal bir olgu olarak ele alınırken Batı düşünce merkezli hareket edildiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Batılı sosyologların kendi kültürel tecrübelerinden hareketle ortaya koydukları yaklaşımların başta İslam olmak üzere diğer dinleri ve kültürleri anlatamadığı ve açıklayamadığı düşüncesi gitgide gelişmiş ve hâkim bir kanaat haline gelmiştir. Bu metodolojik problemi aşma konusunda özel bir sosyoloji alanı olarak İslam sosyolojisinden bahsedilmeye başlanmış ve bu konudaki çalışmalar yoğunlaşmıştır.⁹

Din sosyolojisinden ayrı farklı dinlere ait özel sosyolojilerin olup olmayacağı hakkında uzlaşmış bir söylemin olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Din sosyolojisinde önemli bir isim olan Joachim Wach, böyle bir yaklaşımı eleştirmekte ve metodolojik bir problem olarak görmektedir. Ona göre bir toplumun normatif bakış açısıyla sosyoloji arasındaki farkı ortaya koymak gerekir. Yahudi, Hristiyan, İslam sosyal felsefelerinin varlığından bahsetmek mümkünken bunların sosyolojisinden bahsetmek mümkün değildir. Bu dinlere izafeten ortaya konulan sosyolojiler normatif bir yaklaşıma sahip olup sosyoloji ilminin metotlarına aykırıdır. Wach böyle bir girişimi sosyolojinin deskriptif karakterine ihanet olarak değerlendirmekte ve bilimsellikten uzak bulmaktadır.¹⁰ Bunun yanında ülkemizin önemli sosyologlarından olan Amiran Kurtkan Bilgiseven ülkemizde yapılan din sosyolojisi çalışmalarının İslami içerikli olması gerektiğini söylemekte ve bir nevi bu alanda özel sosyoloji çalışmalarını desteklemektedir.¹¹ Hatta kendi yazdığı *Din Sosyolojisi* eseriyle de bunun pratiğini ortaya koymaktadır.¹² Aynı şekilde Ünver Günay da özel din sosyolojileri bağlamında İslam din sosyolojisi yapmanın din sosyoloğunun görevi olduğunu söylemekte, İslam inancı ve gelenekleriyle dolu bir toplumda Müslüman toplumun sorunlarıyla ilgilenmeyi temel uğraşı alanı olarak görmektedir.¹³

⁹ Yümni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş* (İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1994), 26-33.

¹⁰ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1995), 30.

¹¹ Mesut İnan, *Türkiye'de Din Sosyolojisi (Amiran Kurtkan Bilgiseven Örneği)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 80-81.

¹² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1985), 1.

¹³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 59.

Bir İslam sosyolojisi olup olamayacağı konusunda tartışmaların hala devam ettiğini ve bu konuda farklı görüşlerin ortaya konulduğunu söylemek mümkündür. Böyle olmasına rağmen gerek dışarda gerekse ülkemizde bazı sosyologların bu konuda eserler verdiği ve bazı deneme ve giriş örnekleri ortaya koydukları görülmektedir. Günümüz İslam sosyolojisi oluşturma çalışmalarını İsmail Râcî Farukî'nin "Bilginin İslamileştirilmesi" diye adlandırdığı projesine dayandırmak mümkündür. Bu çalışmada Fârukî İslam dünyasındaki olumsuz durumun nedenlerini eğitim alanındaki eksikliğe dayandırmakta ve tek başına Batı kaynaklı eğitim yaklaşımının İslam toplumunun kültürel değerleri ile uyuşmadığı için bir başarısızlığın söz konusu olduğu tespitini yapmaktadır. Müslüman aydınların beşerî bilgi mirasının hepsini İslam'ın bakış açısıyla yeniden şekillendirmesini ve İslami görüşü reel hayatın kendisiyle bağlantılı hale getirilerek bir hayat tarzı haline getirilmesini önermektedir. Beşerî bilim mirasının İslam ile bağlantısını kurarak yeniden şekillendirmeyi onun İslamlaştırılması olarak görmekte bilgiyi yeniden düzenlemeyi, yeniden akıl yürütmeyi, sonuçları yeniden değerlendirmeyi, hedefleri yeniden belirlemeyi ve bilim dallarının İslam görüşünü keskinleştirmeyi bir usul olarak ortaya koymaktadır. Bunları yaparken de Batılı usul kurallarının yerini İslamî usul kurallarının alması gerektiğine vurgu yapan Farukî bu usul kurallarını şöyle tespit etmektedir: Allah'ın birliği, hilkatin birliği, hakikatin ve bilginin birliği, hayatın birliği, beşerin birliği, vahiy ve aklın tekamülü, metot ve amaçlarda kapsamlılık. Farukî bu çalışmasında modern bilimlere yadsınmamakta bunların iyi öğrenilmesini gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.¹⁴ Farukî'nin bu çalışmasının yanında İslam sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: İlyas Ba-Yunus, Ferid Ahmed, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*; Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi*; Ali Şeriatî, *İslam Sosyolojisi Üzerine*; Samiye Mustafa Haşşab, *İslam Sosyolojisi*; Yümni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*; Ali Akdoğan *İslam Sosyolojisi Yazıları*.

Yukarıdaki çalışmalarda sosyoloji biliminin yöntemlerinden vazgeçilmeden İslam toplum ilişkilerinin ele alınabileceği ve İslam

¹⁴ İsmail Râcî Farukî, *Bilginin İslamileştirilmesi*, çev. Fehmi Kuru - Nureddin Yıldız (İstanbul: Risale,1987), 143-150.

toplumunu ve dininin kendine has gelişimi ve durumu göz önünde bulundurularak bilimsel çalışmalar yapılabileceği görüşleri ortaya atılmış, belli arayışlar içine girilmiştir.¹⁵ İşte bu arayışlar “İslam sosyolojisi” diye kavramlaştırılan bir sosyoloji alanını ortaya çıkarmıştır.¹⁶ Her ne kadar Batıdaki sosyoloji çalışmalarına tepki olarak böyle bir arayışın içine girilmiş olsa da İslam sosyolojisi yaparken bilimsellik ve objektiflikten uzaklaşma kaygıları sosyolojinin yöntemlerine bağlı kalmayı vurgulama gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu kaygıdan hareketle Haşşab İslam sosyolojisinin normatif ilimlerin dışında pozitif ve objektif bir bilim dalı olduğunu söylemekte ve onun tanım yapan, yorumlayan, analiz yapan, karşılaştırma yapan ve genel hükümlere, umumi ilkelere ulaşan pozitif bir bilim dalı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷ İslam sosyolojisine bu anlayışla yaklaşmayanların varlığından söz etmek de gerekir. Mesela Şeriatî, Kur’an ve İslam literatürünün terminolojisinden hareketle bir din sosyolojisi geliştirmeye çalıştığını söylemekte, hicret konusunu buna örnek olarak göstermektedir.¹⁸

İslami İlimler Araştırma Vakfı'nın “Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 72”¹⁹ adı altında düzenlediği çalışmada Türkiye'nin önde gelen din sosyologları tarafından bu konu ele alınmış ve tartışılmıştır. Toplantı son dönem din sosyologlarının İslam sosyolojisi hakkındaki görüşlerini ortaya koymaları açısından önem arz etmektedir. Toplantıda Mustafa Tekin, “İslâm Sosyolojisinin İmkânı”, Ali Coşkun, “İslâm Sosyolojisinde Yöntem Arayışları” adlı tebliğlerini sunmuş ve diğer katılımcılar bu tebliğler bağlamında görüşlerini sunmuşlardır. Mustafa Tekin tebliğinde Batı sosyolojisinin dünyadaki tüm toplumların ve dinlerin sosyolojisini açıklamadaki yetersizliğini ve içinde bulunduğu krizi ortaya koyduktan sonra İslam sosyolojisi çalışmalarına katkı sağlayan bilim adamlarından ve eserlerinden bahsetmektedir. Tekin'in tebliğinde en dikkat çeken konu İslam sosyolojisi yerine “Hikmet sosyolojisi” isimlendirmesini tercih

¹⁵ Ali Akdoğan, *İslam Sosyolojisi Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 17.

¹⁶ Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi*, 200-201.

¹⁷ Samiye Mustafa Haşşab, *İslam Sosyolojisi*, çev. Ali Coşkun, Nebile Özmen (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 65.

¹⁸ Ali Şeriatî, *İslam Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kâmil Can (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 47-48.

¹⁹ Mustafa Tekin, *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013).

etmesidir. Ona göre İslam sosyolojisi kavramı sadece Müslüman toplumlarla sınırlı kalmakta, farklı dünya görüşlerini de dikkate almak ve kapsamak için "Hikmet Sosyolojisi" daha uygun bir isimlendirme olacaktır. Tekin ayrıca bu isim tercihini uzun bir şekilde açıklamakta ve temellendirmektedir.²⁰ Ali Coşkun ise tebliğinde İslam sosyolojisinin en tartışılan ve problemlili alanı olan yöntem konusunu ele almaktadır. Coşkun İslam sosyolojisinde nesnellik konusunu ve bu konuda örnek olabilecek bilim adamlarını tartıştıktan sonra en uygun yöntem konusunda farklı değerlendirmeleri ele almakta ve tebliğini şu cümleyle bitirmektedir: "*Nihayet İslâm sosyolojisinde metodolojik arayışlara fenomenolojik yöntemin cevap verebileceğini öneriyorum.*"²¹

Bu tartışmalardan anlaşılıyor ki yönteminin ötesinde ismi üzerinde dahi daha tam olarak uzlaşılammış olan İslam sosyolojisi emekleme devresinde, yani oluşum safhasındadır. Fakat Bilimin sürekli devam eden çalışmaların sonucu oluşan bir birikim ile meydana geldiği göz önünde bulundurulduğunda yapılan her çalışmanın alana katkı sağlayacağı ve ileride İslam sosyolojisinin kendi konusunu, yöntemini ve alanını belirleyeceği, müstakil bir bilim dalı olabileceği söylenebilir.

2. İlmihal ve Toplum

İlim ve hal kelimelerinin bir araya getirilmesiyle elde edilen bu kavram izafet olarak halin ilmi anlamına gelmektedir. Durum, oluş, vaziyet, keyfiyet, tutum, tavır, hareket anlamlarının yanında içinde bulunan zaman, an ve vakit anlamlarına da gelen hal genel anlamda bireyin dünyadaki varoluşuyla ilgili durumu ifade etmekte, onun zaman ve mekandaki bulunuşunu anlamlandırmaktadır.²²

Yukarda verilen anlamının yanında yaşanan dini hayat açısından ilmihal bir Müslümanın içinde yaşadığı zaman içerisinde inanç, ibadet, ahlak, sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili davranışlarını Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetinden güncelleştirerek hayatına katma

²⁰ Mustafa Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkânı*, "İslam ve Sosyoloji", ed. Mustafa Tekin (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 48,49.

²¹ Ali Coşkun, "İslâm Sosyolojisinde Yöntem Arayışları", *İslam ve Sosyoloji*, ed. Mustafa Tekin (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 57-81.

²² Hatice Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2002/1), 26, 27.

bilgisidir.²³ Bu amaçla yazılmış inanç, ibadet, ahlak, sosyal ve ekonomik hayatla ilgili dini bilgileri içeren eserlere de “ilmihal” adı verilmektedir.²⁴

İçerik ve konu tasnifi bakımından bugünkü anlamda “ilmihal” eserlerinin yazımına on beşinci yüzyılda rastlanılmakta olup bu anlamda ilmihal yazımının Osmanlı ile başladığını söylemek mümkün görünmektedir. Kutbüddîn İznikî'nin *Kitabü'l-Mukaddime*, Abdurrahman Aksarayî'nin *İmadü'l-İslâm* gibi kitaplar Arapçadan Türkçeye çevrilen ve eklemeler yapılarak konuları genişletilen ilk eserlerdir. İmam Birgivî'nin Türkçe olarak yazdığı *Vasiyatname*'si ilmihal yazımında Anadolu sahasındaki en önemli eserlerden bir olarak görülmektedir.²⁵ Osmanlılarda “İlmihal” adının kullanıldığı ilk eser *Miftâhu'l-Cenne* adıyla da bilinen *Mızraklı İlmihal* adlı eserdir.²⁶

Bugünkü anlamda ilmihal telif geleneğinin ilk örnekleri Tanzimat'tan sonra görülmektedir. Yeni açılan mekteplerde öğrenci olan gençlerin ve çocukların seviyelerine ve ilgi alanlarına göre din eğitimi ve ilmihal kitapları hazırlanmıştır. Bu dönemde telif edilen ilmihal eserlerinden ve müelliflerinden bazıları şunlardır; Hüseyin Remzi (ö. 1314/1897), *İlmihal*; İbn Abidinze, *el Hediyyetü'l-'Alaiyye*; Abdülhamid b. Mustafa Reşid, *Zübde-i ilmihal* (İstanbul, 1305); Süleyman Paşa (ö. 1308/1891) *İlmihal-i Kebir* (İstanbul 1305) ile *İlmihal-i Sağir* (İstanbul, 1305); Süleyman Aşir, *Tuhfetü'l-Etfal* (İstanbul, 1306); Ahmed Ziyaeddin, *Vesiletü'n-Necat* (İstanbul, 1313); Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslam* (İstanbul, 1316).²⁷

İlmihal telifi Cumhuriyetle beraber devam ederek günümüze kadar pek çok eser yazılmıştır. Bu eserler ve onları telif eden müelliflerden bazıları ise şunlardır; Mehmet Paksu, *Açıklamalı İslam İlmihali*; Ali Fikri Yavuz, *Açıklamalı Muamelatlı İslam İlmihali*; Ahmet Debbağoglu - İsmail Kara, *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali*; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam*

²³ Heyet, “İlmihal”, *Dini Terimler Sözlüğü* (Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2009), 166.

²⁴ TDV, *İlmihal İman ve İbadetler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), XVIII.

²⁵ Hatice Kelpetin Arpağuş, “İlmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/139.

²⁶ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Mızraklı ilmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/6.

²⁷ Adnan Memduhoğlu, “İlmihal Edebiyatının Tarihi Serencamı” *Ekev Akademi Dergisi* 20/66 (Bahar 2016), 38-39.

İlmihali; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam İlmihali*; Türkiye Diyanet Vakfı, *İlmihal I-II*; Mustafa Asım Köksal, *İslam İlmihali*; Ahmet Hamdi Akseki, *Müslüman'a Büyük İlmihal*; M. Sıddık Gümüş, *Tam İlmihal Saadeti Ebediyye*; Numan Kurtulmuş, *Yeni Amentü Şerhi*; M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*; Seyyid Ahmet Arvâsî, *İlm-i Hâl*.²⁸

Toplumun dini algısının oluşmasında ilmihallerin önemli bir yeri vardır. İlmihaller halkın dini bilgileri öğrenecekleri temel kaynaklar olup muhteva itibariyle günlük hayatta ihtiyaç duyulan temel dini bilgileri içerirler. Pratik olması, fıkıhın tartışmalı konularından uzak kalması, bireyin dini hayatıyla ilgili ihtiyaç duyduğu temel bilgileri içermesi yönleriyle okunması kolay ve uygulamaya yönelik eserlerdir. Eserlerin yazımında halka hitap etmek ve dini anlamda onların ihtiyaçlarını karşılamak amaçlandığı içinde dilleri yayınlandıkları dönem açısından sade ve anlaşılabilir. Doğru dini bilgiye ulaşmak bir birey açısından önemli bir önceliktir. Hem bireysel hem de toplumsal dini hayatın sağlıklı oluşturulabilmesi için sağlam bilgilerden beslenilmesi gerekir. Bu bilgiye ulaşmak için sıradan halkın içerisinde pek çok farklı görüşe yer veren, dil açısından seviyesinin üzerinde olan büyük fıkıh eserlerine baş vurma beklenilemez. Onun için önemli olan seviyesine uygun, okuyup anlayacağı ve basit bir şekilde uygulayacağı bilgiye ulaşmaktır. Böylece dini açıdan hem sosyal hayatı için gerekli bilgilere ulaşmış olacak hem de kulluk vazifesini yerine getireceği ibadet bilgilerinin öğrenecektir. Fıkıhın geniş literatürü içerisinde yer alan tartışmalı konuların onun açısından karşılığı olmadığı için öğrenmeyi bir ihtiyaç olarak görmemektedir.²⁹

Günümüzde ilmihallerin inşa ettiği din anlayışıyla ilgili değişik eleştiriler söz konusudur. İçinde bulunulan toplumsal şartların ortaya çıkardığı ihtiyaçları karşılamaması, cari sosyal hayatın ilkelerine uygun olmayan hükümler barındırması, dogmatik bilgiler içermesi, ahlaki değerlerin yüzeysel olarak ele alınıp şekilci bir yaklaşıma sahip olması, bilimsel değerden yoksun olması gibi hususları bu eleştirilere örnek olarak göstermek mümkündür.³⁰

²⁸ Ramazan Bozkurt, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 19-88.

²⁹ Ejder Okumuş, "İlmihal Sosyolojisi, -Ömer Nuhu Bilmen Örneği-", *Diyanet İlmî Dergi* 42/4 (Ekim - Kasım - Aralık 2006), 8, 9, 10.

³⁰ Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali* (Ankara: Otto Yayınevi, 2010), 12.

Bir müellifin kendi yaşadığı çağdaki Müslümanların bireysel ve toplumsal dini ihtiyaçları ve dini kültürü göz önünde bulundurarak ilmihalini yazdığı unutulmamalıdır. İçinde bulunduğumuz çağın toplumsal durumu ve bu durumun doğurduğu din anlayışı ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak geçmişte yazılmış olan ilmihalleri değerlendirmek ve müelliflerini eleştirmek anakronik bir yaklaşım olsa gerek. Toplumu iyi tanıyan, ihtiyaçlarını doğru tespit eden, konuya hâkim olan, yaptığı işte samimi ve ihlaslı olan müellifin eseri halk nazarında makes bularak tercih edilecektir. Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen ve eseri Büyük İslam İlmihal bir örnek olarak gösterilebilir.³¹

3. Seyyid Ahmet Arvâsî İlmihal ve Sosyoloji

İlm-i Hâl adlı eserini ele aldığımız Seyyid Ahmet Arvâsî'nin sosyoloji alanındaki yetkinliğini ve ilmihal yazabilecek ölçüde dini bilimler açısından birikimini açıklamak gerekir. İlmihalinin bir İslam sosyolojisi denemesi olduğundan bahsedilecekse bu alanlardaki yani sosyoloji ve din alanlarındaki müktesebatını ortaya koymak uygun olacaktır.

Arvâsî'nin dini formasyonu edinmesinde etken olan en önemli aktör, ailesidir. Onun mensup olduğu Arvâsî ailesi seyyidlerden olup Van civarında bilinen ve saygı duyulan bir ailedir. O ailesinin kökenlerini şöyle anlatmaktadır:

"Ailem 'Arvâsî' adı ile bilinir. 650 yıldan beri Anadolu'da yaşar. Orhan Gazi ile tanışan ve Anadolu'ya gelen ilk ceddim Hacı Kasım-ı Bağdadi adında bir zattır. O'nun oğullarından biri Van Gölü'nün güneyinde 'Arvas Köyüne' yerleşmiştir. Biz O'ndan türemiş ve çoğalmışız. Çok geniş ve köklü bir aileyiz. Şanlı Peygambere 'ümme't' olmak nimetlerin en büyüğü iken, bir de 'evi ad' olmakla şereflenmişiz."³²

Aile seyyidliğinden başka pek çok devlet ve bilim adamı yetiştirmesiyle de bilinmektedir.³³ En meşhur simalardan birisi önemli Nakşi şeyhlerinden olan Seyyid Abdülhakim Arvasî'dir. 1880 yılında Hâlidîyye tarikatı şeyhlerinden Seyyid Fehim'e intisap eden Arvasî'nin

³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1980), 4.

³² Hüdavendigâr Onur, *Asrın Yesevi'si S. Ahmet Arvâsî* (İstanbul: Biyografi.net Yayınları, 1999), 21.

³³ Dündar Ali Kılıç, "Arvas ve Arvâsîler'in Van Gölü Havzası'ndaki Etkinlikleri", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, ed. Oktay Belli (Ankara: Bitlis Valiliği Yayınları, 2007), 257-263.

tarikât silsilesi Seyyid Fehim, Seyyid Tâhâ vasıtasıyla Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolunun kurucusu Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Fikir ve sanat dünyasında tanınmasında Necip Fazıl Kısakürek'in ona intisabı etkili olmuştur.³⁴ Seyyid Ahmet Arvâsî'nin dedeleri İshak Paşa'nın daveti üzerine Van'dan ayrılıp Doğubayazıt'a gelmiş, ailenin misyonunu burada devam ettirmiştir. Arvâsî dini eğitimini köklü bir tasavvuf kültürüne sahip olan ailesinden almış, *İlm-i Hâl* adlı eserini yazmasındaki yeterliliği de bu ilmi, tasavvufi ve dini ortamdan edinmiştir.³⁵

Arvâsî öğretmen okullarında eğitim görmüş ve ülkenin değişik yerlerinde öğretmen olarak çalışmış bir eğitimcidir. Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji bölümünden mezun olduktan sonra Balıkesir Necati Bey Eğitim Enstitüsü, Bursa Eğitim Enstitüsü ve İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü gibi dönemin önemli öğretmen yetiştiren kurumlarında ders vermiş ve akademisyen olarak çalışmıştır.³⁶ Akademik açıdan eğitim bilimci kimliğine sahip olan Arvâsî bu okullarda eğitim sosyolojisi dersleri vermiş hatta okutulması için "Eğitim Sosyolojisi" adlı bir eser de kaleme almıştır. Eserin ön sözünde bu eseri yazma sebebini şöyle açıklamaktadır:

"Eğitim sosyolojisi dersi 1967-1968 öğretim yılında itibaren Eğitim Enstitülerinde okutulmaya başlandı ve bu ders ile ilgili müfredat programı yayınlandı. Bu programa uygun belli başlı bir kaynağımız bulunmadığından, Eğitim Enstitüleri için bir eğitim sosyolojisi kaleme almak gerekti."

Arvâsî eseri yazarken karşılaştığı zorluklara değindikten sonra yöntem olarak sosyolojinin bünyesinde bulunan çatışmacı ekollerden birine saplanmamayı, ekoller üstü bir sentez ortaya koymayı tercih ettiği söylemektedir. Eserinde "Sosyolojinin Tanımı ve Anlamı", "Türlü Yönleriyle Toplum", "Sosyal Gerçek", "Sosyal Olguların Tabiatı", "Sosyal Olaylar", "Sosyal İlişkiler", "Sosyalizasyon", "Sosyal Değişme" gibi başlıklara yer vermiştir. Sosyolojinin farklı kuramlarına hâkim olduğunu

³⁴ Nihat Azamat, "Abdülhakim Arvâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988) 1/211,212.

³⁵ Yavuz Sezer, *Seyyid Ahmet Arvâsî'nin Din Anlayışı, Kültür Emperyalizmi ve Misyonerlik Hakkındaki Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 18.

³⁶ Şuayip Özdemir, *Asrın Yesevi'si Seyyid Ahmet Arvâsî* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006), 21

gösteren cümleler ve eserinde ele aldığı konu başlıkları onun yeterli sosyolojik formasyona sahip olduğunu göstermektedir.³⁷

Akademisyenliğinin yanı sıra pek çok gazetede günlük yazılar yazan³⁸ Arvâsî sosyal, siyasal, din ve eğitim konularını ele alan kitaplarda yazmış, bu eserlerinde ve yazılarında toplumsal problemlere değinerek çözümler ortaya koymuştur. Toplumsal meselleri ele aldığı kitapları şunlardır; *İleri Türk Milliyetçiliğinin İlkeleri, Kendini Arayan İnsan, İnsan ve İnsan Ötesi, Türk-İslam Ülküsü, Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz, İlm-i Hâl, Doğu Anadolu Gerçeği, Hasbihal*. Bu eserlerde ele aldığı konu başlıkları onun sosyoloji ilmine ilgisini ve hakimiyetini daha belirgin olarak ortaya koymaktadır. *Türk İslam Ülküsü* adlı eserinin birinci cildinin "İnsan ve Cemiyet Görüşümüz"³⁹ adlı üçüncü bölümünde tamamen sosyoloji ilminin konularını ele alıp incelemiştir.

4. İslam Sosyolojisi ve Arvâsî

Arvâsî *İlm-i Hâl* adlı eserinin dışında bulunan yazılarında İslam sosyolojisi kavramını kullanmakta, bu alanla ilgili bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Bu anlamda o, İslam ve toplum ilişkisine değinmekte İslam cemiyetinin içinde bulunduğu durumlar hakkında değerlendirmeler yaparak sosyoloji biliminin yöntemlerini kullanarak çözümlemeler ortaya koymaktadır. Bir anlamda diğer eserlerinde de İslam sosyolojisi konularına temas etmekte, bu alana uzak olmadığını göstermektedir.

Türk İslam Ülküsü adlı eserinin "İslamiyet ve Milletler" başlıklı bölümünde İslam sosyolojisinin milletlerin ve ırkların insanlık kadar gerçek olduğunu fakat üstünlüğün Allah yolunda hizmet ile ölçüldüğünü şöyle söylemektedir: "*İslâm sosyolojisinde milletler ve ırklar, insanlık kadar gerçektirler ve ancak bunların şerefi, Allah yolunda gösterecekleri hizmet ölçüsünde değişir. İslâm'a göre şeref, et ve kemikte değil, renk ve biçimde değil ancak takvada en ileri olmaktadır.*"⁴⁰

Bu ifadesiyle o İslam sosyolojisinin milletleri yadsımaması gerektiğini bu alanda çalışma yapanlarında bu duruma uzak kalmamalarını vurgulamaktadır.

³⁷ Seyyid Ahmet Arvâsî, *Eğitim Sosyolojisi* (Ankara: Burak Yayınevi, 1995), 4.

³⁸ Onur, *Asrın Yesevisi S. Ahmet Arvâsî*, 181.

³⁹ Arvâsî, *Türk İslam Ülküsü*, 1/119-268

⁴⁰ Arvâsî, *Türk İslam Ülküsü*, 1/152.

Yine bu eserinde İslam sosyolojisinde insanlığın aile ile başladığını ve bütün toplumsal olayların ve işleyişlerin temelinde aile olduğunu söylemektedir. Böylece İslam sosyolojisi çalışmalarının aile kurumuna derinlemesine bir yaklaşım içerisinde olması gerektiğini şöyle vurgulamaktadır:

“İslâm sosyolojisinde insanlık, aile ile başlar. İslâm’da, aile, bütün sosyal oluşların ve yoğruluşların kaynağı olmuştur. Bütün insanlık, bir tek aileden kaynaklanarak çoğalmış, zamanla kabilelere, şubelere ve ırklara doğru çeşitlenmiştir. Yüce ve mukaddes kitabımızda bu husus apaçık belirtilmiştir: “Ey insanlar! Biz sizleri, bir erkekle bir kadından yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye sizi şubelere ve kabilelere ayırdık.” (Kur’an-ı Kerim, Hucurât Sûresi, Âyet, 13).”⁴¹

Arvâsî Karl Marks’ın klanlardaki ilk temel üretim biçimi ve onların komünal yaşantıya sahip oldukları iddiasını ve farklı bölgelerde üretim ilişkileri ve aşamalarını tüm insanlığa genellemelerini eleştirmektedir. Bunun yanında Emile Durkheim’in insanların ilk toplu yaşama şeklinin klanlar olduğu görüşünün de “ilmi şüpheciliğe” açık olduğunu söyler. Ona göre İslam sosyolojisi insanlığın başlangıcını klan ile değil aile ile başlatmaktadır. Yeryüzüne gönderilen ilk insan ile beşerî hayat ve toplumsal yapı oluşturulmuş olup bunu temel alan bir sosyoloji ekolü oluşturulmalıdır.

“Öte yandan, Avustralya, Afrika ve Güney Amerika yerlileri arasında varlığı tespit edilen klan hayatının, bütün beşeriyetin ilk yaşama biçimi olup olmadığı hususunda da pekâlâ ilmi bir şüpheciliğe düşülebilir. Nitekim İslâm sosyolojisi, beşeriyeti klan ile değil aile ile başlatır. Mayası ve toprağı bu dünyada bulunmakla beraber, başka bir dünyada (Cennete) terbiye edilerek Arz’a gönderilen ilk insan ailesi inancı etrafında yepyeni bir Sosyoloji ekolü geliştirilebilir ve geliştirilmelidir.”⁴²

Onun yepyeni bir sosyoloji ekolü dediği şey bir İslam sosyolojisi inşasının özlemi olsa gerektir.

Eserlerinde pek çok defa din sosyolojisi, bununda ötesinde İslam sosyolojisi konularına değinmekte İslam toplumunun yaşantısı ile ilgili sosyolojik değerlendirmelerde bulunmaktadır.

⁴¹ Arvâsî, *Türk İslam Ülküsü*, 1/197.

⁴² Arvâsî, *Türk İslam Ülküsü*, 2/149.

“Allah dilerse, biz de Ramazan boyunca, okuyucularımız için yepyeni bir yazı dizisi hazırlamayı düşünüyoruz. Bu yazılarımızla, İslami açıdan bir din psikolojisi, bir din sosyolojisi yapmaya çalışacak, dinimiz açısından bazı pedagojik tahlillere girişeceğiz.”⁴³

Gerçekten Arvâsî köşe yazılarında sürekli değişen gündemin savrulmalarından kendini korumuş İslam toplumunu ilgilendiren konular üzerine yazılar yazmayı tercih etmiştir. “*Bütün bu yazdıklarımız, bir ‘İslam Sosyolojisi’ yapmak isteyenlere birer “ipucu” olabilir mi bilmem?*”⁴⁴ diyerek İslam sosyolojisi çalışmaları yapılması gerektiğini vurgulamakta ve onlara tavsiyelerde bulunmaktadır.

5. İlm-i Hâl ve İslam Sosyolojisi

Arvâsî'nin *İlm-i Hâl* adlı eseri akademik camiada tartışıla gelen İslam sosyolojisi yapma çalışmalarına bir katkı sağlayacak mahiyette olduğu görülmektedir. Eserin İlyas Ba Yunus'un ve Ferid Ahmed'in *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi* adlı kitapta ortaya konulan İslam sosyolojisinin temel varsayımlarıyla örtüştüğü söylenebilir. Alanla ilgili önemli çalışmalardan biri olan bu kitapta çağdaş sosyolojiden farklı olarak İslam sosyolojisinin varsayımlarını şöyle sıralanmaktadır: 1. Varsayım, Evrenin Doğası: Allah insanı da içine alan bütün evrenin yaratıcısı ve evrendeki tüm varlıklar üzerinde otorite sahibidir. 2. Varsayım, İnsanın Doğası: insanın doğasının çerçevesini Kur'an'dan çıkarmak mümkündür. Buna göre; insan zıtlıklarla yaratılmıştır, kendisine özgür irade verilmiştir, öğrenme ve bilgi edinme kabiliyeti verilmiştir, onu yaratılmışların en üstünü kılmıştır. 3. Varsayım, Sosyal Düzenin Doğası: İnsan toplumu birbirini tamamlayan iki unsurla yani erkek ve kadınla başlamıştır. 4. Varsayım, İnsan Tarihinin Doğası: İnsanlık tarihinin bütünü, İnsan toplumunda adil ve zalim sosyal düzenler arasında diyalektik bir yürüyüş ve değişimi tasvir eder.⁴⁵ Çalışmanın bundan sonraki bölümünde *İlm-i Hâl*'in konuları bu varsayımlar çerçevesinde ele alınacak, yazarın sosyoloji ve İslam sosyolojisi ile ilgili çıkarımları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

5.1. İthaf ve Önsöz

⁴³ Seyyid Ahmet Arvâsî, *Hasbihal* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2008), 2/40.

⁴⁴ Arvâsî, *Hasbihal*, 6/52.

⁴⁵ İlyas Ba-Yunus - Ferid Ahmed, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, çev. Rıdvan Kaya (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 59-67.

Eser daha ilk başında ithaf bölümünde klasik ilmihal yazımlarından farklı bir yönü olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif İslam toplumunun geleceğinin gençlere bağlı olduğunun şuuru içinde eserini onlara ithaf etmekte ve böylece onlardan olan büyük beklentisini ortaya koymaktadır. Bir toplumun geleceği yetiştireceği gençliğin kalitesiyle doğru orantılı olup istikbalin durumunu belirleyecek olan onlardır. Yine bu bölümde İslam toplumunun içinde bulunduğu olumsuz şartlara ve parçalanmışlığa vurgu yapmakta bununla ilgili kaygılarını ortaya koymakta umut olarak gençliği ve mustarip münevverleri görmektedir. Son zamanlarda sıkça dile getirilen iman ahlak ilişkisi bağlamında da “İslam iman ve ahlakına sarılanlara müjdeler olsun” diyerek bu birlikteliğe vurgu yapmaktadır.⁴⁶

Arvâsî eserin önsözünün ilk cümlesinde kendisinin bir terbiyeci yani eğitimci olduğunu söyleyerek aslında eserin muhtevası hakkında bir ipucu da vermektedir. Yani bu eser İslam toplumunun sosyal, ferdi ve eğitim alanındaki problemleri göz önünde bulundurularak yazılmıştır demektir. Eserin yazımında çağdaş pedagojinin verileri ile İslam'ın ezel ve ebedi kuşatan esas ve ölçülerinin sentezlenmesi metot olarak benimsenmiştir. Başta bu metodun kendini zorlayacağını düşünen müellif çalışmalar ve araştırmaların derinleşmesiyle beraber çağdaşlık ve modern pedagoji İslam'ın aydınlığında bir değer kazandığını ondan uzaklaştıkça gerçek anlamını yitirdiğini söylemekte böylece İslam'ın çağımız meselelerine çözüm olmada ne kadar yetkin bir din olduğunu anlatmaktadır.

Müellifin ilmihal kavramına da bilinenin dışında bir anlam yüklemektedir. “Canım, malum ilmihâl bilgileri!” diye küçümsenen alan, aslında “İlm-i Hâl” güzel bir terkip, derin ve yüce bir manayı ifade bir anlatımdır. Bunun dışında ona göre “İlm-i Hâl” şudur:

“İslam nizamında İslam terbiyesi, bir müminin bütün hayatını, İslâmî iman ve atmosfer içinde mânâlandırılan yüce nizam..., mücerret insanın «yaratılışından ebediyetlere doğru akışına kadar», bütün sınırları kurcalayan ilim..., başta insan olmak üzere, bütün mevcudata, bütün mahlûkata, bütün ruhlar âlemine, meleklerle, cinlere ve her şeye İslâm'ın getirdiği yepyeni bir bakış tarzı..., Yüce Allah'ın şanlı Peygamber'e

⁴⁶ Seyyid Ahmet Arvâsî, *İlm-i Hâl* (İstanbul: Burak Yayınevi, 1992), 2.

vahyettikleri..., O'nun da bizlere tebliğ ettikleri her şey... Bir müminin bütün sorularına cevap veren İslâmî ilim..."⁴⁷

Arvâsî eseri yazarken binlerce ciltlik kitaptan yararlandığını ifade etmekte bu bağlamda; Türkçedeki mevcut tüm ilmihal kitaplarını taradığını, İmam-ı Azam, İmam- Gazâlî ve İmam-ı Rabbânî başta olmak üzere pek çok alimin eserlerini incelediğini söylemekte, bu alimlerin "Ehl-i Sünnet vel-Cemaat" yolunun büyükleri olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır. Bunlardan elde edilen bilgi ile günümüz sosyoloji, psikoloji, pedagoji ve fen ilimlerinin bilgileri derlenmiş ve bir senteze gidilmeye çalışılmıştır. Yani bu eser klasik İslam bilimlerinin bilgileri ile modern dünyanın bilimlerinin bir sentezidir. Fakat bu sentezlemeye gidilirken İslam'dan kesinlikle taviz verilmemiş, Ehl-i Sünnet vel- Cemaat yolundan asla çıkılmamıştır.⁴⁸

Eserin yepyeni olduğunu bu yeniliğin içerikte değil şekilde olduğunu söylemekte ve içerikle şekil arasındaki ilişkiyi bedenle ruh arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Nasıl ki değişmeyen ruh, sürekli değişen organizma ile bütünleşiyorsa muhteva ile ruh arasında da böyle bir uyum çizgisi mevcut görünmektedir. "Yani, İslâmî ruh ve muhteva, onu idrak ve takdim eden kişi ve kadrolara göre cazibe kazanmaktadır." Arvâsî buradaki ifadelerinin "dinde yenilik" gibi anlaşılmasından çekinmekte ham softaların ve kaba yobazların ahmaklığından ve kendi küfrünü hakikat sanan ve dinde "yenilik" iddiasıyla dini tahrip edenlerin şerrinden Allah'a sığınmaktadır. Bu ifadeleriyle dinde modernleşme, tecdit, reform gerektiğini söyleyen ve savunan yaklaşımlara ne kadar uzak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Eseri yazarken sadece dini kuralları içeren şariat bilgisinin verilmesi amaçlanmamış aynı zamanda dinin duygu dünyasına hitap eden ve müntesiplerine zevk ve haz veren tasavvufun öğretilerinden de istifade edilerek zahir ve batın dengesi sağlanmıştır.⁴⁹

5.2. Irklar, Milletler, Toplular

Arvâsî'ye göre İslam bazı ideolojiler gibi kozmopolit bir dünya kurmak iddiasında olmayıp ırkları ve kavimleri iman ahlakında birleştirir ve yarıştırır. İnsanlar Hz. Adem'den türeyerek çoğalmış ve toplular

⁴⁷ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 3,4.

⁴⁸ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 4.

⁴⁹ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 4.

böyle oluşmuştur. Değişik renkler, ırklar, kültürler ve diller Allah'ın kudretinin bir göstergesi olup bunlar sünnetullahın gereğidir. İnsanların belli bir kavme mensup olmaları biyolojik, sosyolojik ve psikolojik bir gerçekliğe dayanmaktadır. İslam'ın iman ve ahlakında birleşerek «din kardeşi» olan fertler, kavimler ve ırklar, birbirlerini sever, iş birliği yapar, sosyal, kültürel, iktisadî ve siyasî dayanışma haline geçerler. Ancak, bu durum, onların, kendi soylarını, kavimlerini ve ırklarını reddetmelerine sebep olmaz. Zaten İslamiyet'te soyunu sopunu inkâr etmek haramdır.⁵⁰

Arvâsî *İlm-i Hâl*'de ırk, kavim ve millet konularına bir dini kitapta hele de bir ilmihal kitabında değinilmeyecek ölçüde yer vermektedir. O tercihiyle mensup olduğu fikri düşüncüyü İslami bir çizgide kabul edilebilirliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Milliyetçi bir fikri yapıya sahip olan Arvâsî diğer eserlerinde de millet, ırk, kavim kavramlarını çokça ele almakta ve işlemektedir. Onun milliyetçilik anlayışı sadece bir ırka mensup olmayı, onun üstünlüğünü savunmayı ve diğer ırkları aşağılamayı ifade eden ırkçılık değildir. İslam ile milliyetçiliği sentezleyen Arvâsî "Türk İslam Ülküsü" adıyla bu fikrini kavramlaştırmış ve Türk fikir ve siyasi hayatında geniş kitleleri etkilemiştir. Özellikle Milliyetçi düşüncenin İslamileşmesinde temel aktör olarak o gösterilmektedir.⁵¹

5.3. Toplumsal Hayat

Arvâsî eserinin ikinci ana bölümünde bir bireyin doğumundan başlayıp ölümüne kadar olan dönemi ele alıp incelemekte ve bu dönem içinde bireyin dini anlamda ihtiyacı olan inanç, ibadet gibi konuları başlıklar halinde sıralamaktadır. Onun eserini diğer ilmihal kitaplarından ayıran temel noktalardan biri de budur. Bireyin hayatı boyunca geçirmiş olduğu gelişme safhaları göz önünde bulundurulmuş böylece eserin konu düzenlemesinde metot olarak pedagojik bir sistem uygulanmıştır. Kendisi de yöntem olarak nasıl bir tercihte bulunduğu şöyle ifade etmektedir:

⁵⁰ Arvâsî, *İlm-i Hâl*,49.

⁵¹ Fatih Yaşlı, "1980 Öncesi Ülkücü Hareketin İslamileşmesinde Seyit Ahmet Arvâsî Etkisi ve Türk-İslam Ülküsü", *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)* 9/22 (Temmuz 2014), 386.

“Biz de bu umumî teamüle uyararak insan hayatını, safha safha inceleyeceğiz ve her safhada, İslam'ın emir ve ölçülerini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece, ortaya yalnız bir «ilmihal» çıkmayacak, belki de İslam'ın ışığında, bir terbiye psikolojisinin ve terbiye sosyolojisinin de temelleri kendiliğinden oluşacaktır.”⁵²

Birey doğumundan itibaren başta aile olmak üzere değişik toplumsal yapılar içinde bulunmakta, genel anlamıyla toplumsallaşmayı dini bağlamda ise dini sosyalleşmeyi buralardan edinmektedir. Bu sosyalleşme hayat boyu bireyin toplum içinde yaşadığı tecrübeler ile peyderpey olmakta, yaşanan hayat içinde çoğunlukla farkına varılmadan edinilmektedir. Birey toplum içinde din, dil, kültür gibi unsurları genellikle iradesinin dışında yaşayarak edinmektedir. İşte Arvâsî insanın hayat dönemlerinin her safhasında dini anlamda karşılaştığı uygulamalar, emirler ve yaşantılar sonucu kendine gerekli olan bilgileri sıralamakta, toplumsal hayat içinde yaşarken lazım olan ve öğrenmesi gereken bu bilgileri aşama aşama anlatmaktadır. Doğumdan sonra birey hangi aşamada ise ve bu aşamada kendisine hangi dini bilgi lazım ise onu vermekte bir nevi toplum içinde yaşarken ihtiyaç duyabileceği bilgileri sıralamaktadır.

5.4. İnsanın Doğum Öncesi Safhası

Arvâsî insanın hayat safhalarına doğum öncesini de dahil eder ve bu dönemde insanın özellikle biyolojik olarak anne karnındaki gelişim sürecinden bahseder. Bu dönemde meydana gelen biyolojik gelişmeleri yeni tespit edilen ilmi verilerle ortaya koyar. İnsan ilk yaratışından itibaren tür olarak aynı türün özelliklerine sahip olmuş, türler arası bir geçiş söz konusu olmamıştır. Bu görüşüyle Darwin'in evrim teorisinde yer alan türler arası geçiş iddiasına cevap vermekte, bunun geçersiz bir teori olduğunu söylemektedir.⁵³

İnsan anne karnında biyolojik gelişmesini gerçekleştirirken ruhi anlamda da belli aşamalar kat eder ve kendine özgü farklılıkları oluşmaya başlar. Bu farklılıkların temel iki nedeni olup bunlar veraset yani genler ve çevre etkileridir. Çocuğun bedeni, zihni, hissi, iradi hayatının oluşumu üzerinde genlerin etkisi yüzde altmış beş oranındadır. Bunu yanında annenin içinde bulunduğu ortam çocuğun anne karnındaki gelişiminde önemlidir. Sağlıklı nesiller yetişmesine önem veren İslam sağlıklı genlerin

⁵² Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 59.

⁵³ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 65.

aktarılmasına ve annenin uygun çevre şartlarında bulunmasına dikkat eder. Bu anlamda çocuğu daha anne karnındayken bedenlen ve ruhen olumsuz etkileyecek yanlış eş seçimlerinden uzak kalınmalı ve annenin uygun beslenmesine ve huzurlu ortamda bulunmasına dikkat edilmelidir.⁵⁴

5.5. Doğum Sonrası

Bazı toplumlarda değişik sosyolojik sebepler nedeniyle çocuğun cinsiyeti önemsenir, özellikle erkek çocuğa sahip olma daha değerli görülür. Bunun yanında kız çocuk sahibi olmaya iyi bakılmaz ve olumsuz olarak değerlendirilir. Bu İslam düşüncesi ile örtüşen bir tavır olmayıp tamamen cahiliye adetlerindedir. İster kız olsun ister erkek bütün çocuklar değerlidir seilmeyi, ilgi gösterilmeyi hak ederler.⁵⁵

5.5.1. İlk Çocukluk safhası

3-6 yaş arası ilk çocukluk safhası olarak kabul edilir. Bu dönem çocuğun fiziki, zihni, hissi, iradi ev toplumsal alanda önemli gelişmelerin meydana geldiği ve şahsiyetinin şekillendiği temel yıllar olarak kabul edilir. Çocuğun dil kabiliyetinin gelişmesi açısından bu dönemin önemli bir yeri vardır. Dil gelişimi sağlıklı olan çocuğun düşüncesi de sağlam ve güçlü olur. Yine bu dönemde çocuğa İslam terbiyesinde esas olan Allah ve peygamber sevgisini kazandırmak gerekir. Bu sevgiyi gereği gibi alamayan nesiller ileride perişan olurlar. İslam dünyasının dağınıklığının ve ezikliğinin sebebi eğitim sisteminin bu sevgiyi yeterli derecede yeni nesillere kazandıramamasıdır.⁵⁶

Arvâsî anaokulları ile ilgili ayrı bir başlık açmakta bu okulların İslam toplumu açısından ne kadar önemli olduğunu söylemekte bunu da şu temennisiyle ifade etmektedir: “İslami ölçülere uygun bir terbiye verecek muasır anaokullarımız ne kadar iyi olurdu.” Eserin yazıldığı yıllarda (1982) anaokullarının eğitim sistemimizdeki yerinin önemli bir noktada olmadığı düşünülürse eserde bu konuya ayriyeten değinilmesi gerçekten orijinal bir tespittir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu konuyla ilgili çalışmalarının son on yılda olduğu dikkate alındığında Arvâsî ile eğitim kurumlarımızın arasındaki zaman farkının ne kadar uzun olduğu ve bu

⁵⁴ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 66.

⁵⁵ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 67-80.

⁵⁶ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 81-84.

konuda ne kadar geç kalındığı da anlaşılmış olur. O aslında eğitim meselesini bir milletin ölüm kalım meselesi olarak görmekte bunu da şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Bütün bunlardan sonra, ehemmiyetle belirtmek gerekir ki, bir kavmin, bir ırkın, bir cemiyetin istiklâli, kendi çocuklarına istediği terbiyeyi verebilmesi ölçüsünde vardır. Kendi çocuklarına istedikleri terbiyeyi veremeyen cemiyetler, asla hür ve bağımsız değildirlir.”⁵⁷

5.5.2. İkinci Çocukluk Safhası

Bu dönem eğitimin daha çok okullarda verildiği yedi on dört yaş arasını kapsamaktadır. Çocukların rol model olarak belli kişileri kendilerine örnek aldıkları bir dönem olup onların önlerine uygun kahramanları çıkarmak gerekir. Çocukların okumaya başladığı, sanat kabiliyetlerinin belirginleştiği bir dönem olması nedeniyle onlara okuma alışkanlığı kazandırılmalı, uygun çocuk kitapları okutulmalıdır. Bunun yanında sanat alanındaki kabiliyetleri tespit edilmeli, sinema, tiyatro gibi etkinlikleri izlemeleri ve katılmaları sağlanmalıdır. İslam toplumu bu alanı sağlıklı ve verimli bir şekilde kullanırsa büyük kültür ve medeniyet hamleleri yapabilir. Yine bu dönemde çocuğun giyim kuşama, vücut temizliği, spor ve oyun gibi konulara dikkat etmek gerekir. “İş ve Çıracılık” terbiyesi başlığı altında Arvâsî yine farklı ve orijinal bir konuya değinmekte bu yaştaki çocukların okulun yanında yaz tatillerinde ve boş zamanlarında iş terbiyesi almak ve belli kabiliyetler kazanması için çırac olarak verilmesini tavsiye etmektedir.⁵⁸ Ebeveynlerin internet bağımlılığından ve bireyselleşmeden şikâyet ettiği günümüzde böyle bir uygulama bireysel gelişim ve toplumsallaşma açısından önemli olup çocukların bağımlılığının önüne geçecek önemli bir tedbir olabilir.

5.5.3. Mükelleflik safhası

Dini, ahlaki ve hukuki sorumluluklar buluğ ile başlar ve ölünceye kadar devam eder. Mükelleflik hayatı; ergenlik ve buluğ, gençlik, ihtiyarlık olmak üzere üç aşamada incelenebilir. Ergenlik dönemi kritik bir devre olup gençler bu dönemde bedeni, zihni, hissi ve iradi bunalım içindedirler. Şehirleşme ve sanayileşme gibi toplumsal değişimlerin yaşandığı dönemlerde gençlerin bu bunalımları daha da belirginleşir. Toplumsal ve kültürel ilişkilerin yoğunlaştığı basın ve yayın organlarının

⁵⁷ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 84-85.

⁵⁸ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 87-98.

geliştiği bu çağda gençlerin çeşitli siyasi, felsefi ve ideolojik akımlarla karşı karşıya kalması da buhranlarını artıran hususlardır. Kötü niyetli çevrelerin gençlerin bu buhranlarından yararlanarak onları, fuhuş, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklara ve ahlaksızlıklara sürüklemelerine İslam toplumu izin vermemeli, bununla ilgili tedbirleri almalıdır.⁵⁹

Peygamberler iman konusunda “Ehl-i Beyt” kavramı üzerinde durmakta ve “On iki İmam Meselesi” başlığında ise imamları kısaca tanıtmaktadır. Kendisinin de bir “Seyyid” olması nedeniyle bu konuya özel bir yer verdiği görülmekte Ehl-i Beyt’i “nur nesli” olarak adlandırmakta, bu nesle mensup olmayıp da olduğunu iddia edenleri soysuz olarak nitelendirmektedir.⁶⁰ “Alevi ve Sünni Kelimeleri” adıyla açtığı başlıkta alevi ve sünni ayrımıyla ülkemizde toplumsal çatışma çıkarmak isteyenlere karşı dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu kavramlar etrafında düşman kamplar oluşturulmuştur. Bunda dış güçlerin yanında yaraları kanatıp duran “din bezirganlarının” etkisi olduğunu söyleyerek bazı din adamlarının konuyu istismar ettiği tespitini yapmaktadır.⁶¹

6. İslamiyet’i Doğru Öğrenmek ve Yaşamak

Bu bölümü iki ana başlığa ayıran Arvâsî birinci bölümdeki İslam’ı doğru öğrenmek ve yaşamak başlığında İslami öğretimin doğru kaynaklar esas alınarak yapılmasına vurgu yapmaktadır. İkinci bölümdeki İslam’ı yaşamak başlığında da namaz, oruç, hac, zekât gibi İslam’ın şartlarından yani ibadetlerden bahsetmektedir.

İlk önce kitap, sünnet, icma ve kıyastan oluşan dört şeri kaynağı açıklamakta sonra da içtihat konusuna girmekte ve bu konu ile ilgili tartışmaları ele almaktadır. Zaruret halinde içtihat etmenin Peygamberimizin emri ve sahabenin uygulaması olduğunu ve içtihat kapısının açık bulunduğunu ifade etmektedir. Gerçek müçtehitler için içtihat kapısının kapalı olması düşünülemez fakat Peygamberimizin bir mucizesi olarak sahte müçtehitlere içtihat kapısı hep kapalı kalacak onların dini tahrif çabaları boşa çıkacaktır.⁶²

⁵⁹ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 99-103.

⁶⁰ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 136-138.

⁶¹ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 138-139.

⁶² Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 150.

İçtihat kapısı açık olduğuna ve Peygamberimizde buna izin verdiğine göre mezheplerin ortaya çıkmasında da bir sakınca yoktur. Mezheplerin ortaya çıkmasının nedeni içtihat farklılıklarıdır. İtikâdî ve ameli alandaki Ehli Sünnet mezhepleri böyle bir farklılığın sonucunda ortaya çıkmış ve yayılmışlardır. Burada Arvâsî'nin "Ehl-i Sünnet" vurgusunu önemle belirtmek gerekir çünkü o bu çizginin dışında olan düşünceleri ve akımları şiddetle reddetmekte, sapıklık olarak değerlendirmektedir.⁶³

Mezhep ve fırka kavramları bilerek veya bilmeyerek karıştırılmaktadır. Mezhepler hak kabul edilmesine karşılık fırkalara ayrılmak yasaklanmıştır. Bu yüzden iki tabir arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. İslam mezhepler tarihi" incelenirken hak mezhepler ile batıl fırkalar bir arada ele alınmakta bu da zihinlerin karışmasına neden olmaktadır. "Ana Caddeden çıkan sapıklara müçtehit ve onların açtıkları «aykırı yollara» asla «mezheb» denmez. İslâm'da, bunlara firak-ı dâlle» (sapık yollar ve kolları) denir." Burada "selefi" kavramı üzerinde de durmakta asıl selefin Ehl-i sünnet vel Cemaat olduğunu onların selefi salihinin yolundan gittiklerini söylemektedir. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat İmamlarını ve âlimlerini, Selef-i Sâlihîn yolunda ve çizgisinde görmeyen, kendi indî ve hissî yorumlarına göre güya bir selef-i âhirîn çizgisi icat etmeye çalışan kişi ve zümreler, ana caddenin dışında kalırlar."⁶⁴ diyerek güncel selefiyye tartışmaları hakkındaki görüşlerini ortaya koymakta, selefi olduğunu iddia eden bazı grupları eleştirmektedir. Tefrikaya, toplumsal çatışmaya, fikri hatalara sebep olan batıl dini fırkaların gençliği aldatmasına izin verilmemeli, onların etkisinden gençler kurtarılmalıdır.

Arvâsî "Dini mücedditler ve Reformcular" başlığı altında son dönem İslam düşünce tarihinde süre gelen "dinde yenileşme" konusunu ele almakta ve bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Ona göre müceddit ve reformist kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir. Müceddit yenileyici reformist ise yeniden şekillendirici anlamlarına gelmektedir. Bu iki kelime arasında dini anlamda düşünüldüğünde bir anlam birlikteliği olmayıp birbiriyle zıtlık vardır. Bu yüzden mücedditlere" evet, reformculara hayır demektedir. Mücedditler her yüzyılda bir gelecekleri müjdelenen ve dini hayatta meydana gelen

⁶³ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 151.

⁶⁴ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 152-154.

sapmaları edille-i şeriyeye göre düzelten alimlerdir. Reformcular ise İslam'ın özünü oluşturan kitap ve sünneti değiştirerek ve dini emirlerin bir kısmını beğenip bir kısmını beğenmeyerek çalışmakta, inançlarımızı ve ibadetlerimizi kendi cüce idrak ve yorumlamalarına göre değiştirmeyi istemektedirler. Bunu çağa, zamana uyma maskeleri altında yapmakla beraber neticede dini tahrip etmekte, dinde "fırka-ı dâlle" yani sapık kolların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Din değil insan tehlikede olduğu için mücedditler din ile kurtulma gayretinde olan müminlerdir. Bunun aksine reformcular dini kurtarma gayretinde olan şaşkınlardır.

Buradan Arvâsî'nin İslam dünyasındaki dini düşüncenin yenilenmesi tartışmalarına ve çalışmalarına sıcak bakmadığı sonuçta geleneksel yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. İctihat kapısının açık ve mücedditlerin dini alanda meydana gelen olumsuzlukları düzelten alimler olduğunu söylemesine rağmen içinde bulunduğumuz çağda bu alanda hangi icthad çalışmalarının yapıldığından ve kimlerin müceddit olarak tecdit faaliyetlerinde bulunduğundan bahsetmez. Onun bu tavrı içinden geldiği ekolle uyum içerisindeydir. Son dönem mutasavvıflarından Abdülhakim Arvâsî'nin ailesine mensup olan Arvâsî geleneksel tasavvuf düşünce ortamında yetişmiştir. Abdülhakim Arvâsî'nin talebesi ve ehli sünnet konusunda çok hassas olan "Işıkçılar" grubunun lideri Hüseyin Hilmi Işık ve onun damadı Enver Ören ile yakın dostlukları vardır. İslam'da reformcular diye adlandırdığı kişileri ve onların düşüncelerini eleştirmek için "Doğru Yolun Sapık Kolları" eserini yazan Necip Fazıl'da Abdülhakim Arvâsî'nin mürididir.

Arvâsî bu bölümde din sosyolojisinin önemli çalışma alanlarından olan dini gruplar sosyolojisi konularına değinmiş, mezhep, fırka, tecdit, müceddit, reform gibi konuları ele alıp düşüncelerini ortaya koymuştur. Normatif bir yaklaşım içerisinde olsa da ilmihal eserinde bulunması beklenen konuların ötesine geçtiği, İslam toplumunu ilgilendiren güncel meselelere değindiği görülmektedir. Bir fikir adamı olarak bu konuları ele alıp kaygılarını ortaya koymakta, kendi mensup olduğu düşünce yapısına göre değerlendirmeler yapmakta ve eleştirilerde bulunmaktadır.

"İslam'ı Yaşamak" bölümündeki "Emri Maruf Nehyi An-İl Münker" başlığında bunu her Müslümanın gücüne göre yapması gereken bir farz olarak değerlendirir. Bu durum ilk önce bireyin kendisinden başlayarak topluma yayılması gereken bir görevdir. İslam bireylerin

birbirlerini denetlemesi ve kötülükten uzak tutulması gibi hususları dikkate aldığı için toplumsal kontrol mekanizması olarak böyle bir farz ortaya koymuştur. İnsanların özellikle de çocukların öğrenme yöntemlerinde taklidin büyük payı olması nedeniyle kötü alışkanlıkların yaygınlık kazanmaması esas alınmıştır. Ayrıca tenbih yani dikkat çekme, güzeli vurgulama ve teşvik etme, kötülüğe engel olma ve sakındırma gibi yöntemler eğitim açısından toplumda etkili olacak hususlardır. Fakat Arvâsî bunu yaparken kaba olmaktan uzak olunması gerektiğini söylemekte ve İslam'ın emrettiği bütün inceliklerin ve hassasiyetlerin kimseyi kırmadan gösterilmesini önemsemektedir.⁶⁵

Arvâsî'ye göre İslam, toplumların dinamik bir yapıya sahip olduğunu kabul eder ve bu anlamda sosyolojinin ilgi alanına giren toplumsal değişme de doğal bir süreçtir. İslam toplumların tarihleri içinde süzülüp gelen tecrübelerini temel prensiplerine aykırı düşmediği sürece inkâr etmez, onlara değer verir, onları düzeltir ve geliştirir. Hem Kur'an-ı Kerim hem de mecelle örfe, adete ve geleneklere göre hareket edilmesi gerektiğini vurgular ve onlara önem verir. "İslam'da Örf ve Adetlerin Değeri" başlığı altında örflerin ve adetlerin değişebileceğini ve değişen durumlara göre yeni hükümler verilebileceğini söyler. O burada değişenin örf ve adetler olduğunu yoksa kitap ve sünnetten çıkarılan hükümlerin değişemeyeceğini savunur ve bunu iddia edenlerin de art niyetli olduklarını söyler. Ona göre Mecelle'de bulunan "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr edilemez" prensibi bu örf ve adetlerle ilgili olup dini hükümleri içermez.⁶⁶

7. Zamanı Değerlendirme ve İslam

İlm-i Hal'in en orijinal bölümlerinden birisi yedinci bölümde yer alan "Zamanı Değerlendirme ve İslam" başlığı altındaki konulardır. Burada zamanın önemi vurgulanarak Müslümanın hayatı "Bir Müslümanın 24 Saati", "Bir Müslümanın Bir Haftası", "Bir Müslümanın Bir Yılı" şeklinde üçe ayrılmış ve konular işlenirken bu sıralama göz önünde bulundurulmuştur. Böyle bir metot diğer hiçbir ilmihalde görülmeyen, orijinal bir yaklaşımdır.⁶⁷

⁶⁵ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 169.

⁶⁶ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 170.

⁶⁷ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 215.

“Bir Müslümanın 24 Saati” bölümünde Müslümanın namaz gibi bir günlük süre içerisinde yapacağı ibadetlerin fıkhî bilgisi verilirken, bir kişinin günlük yapması gereken bireysel ve toplumsal etkinlikleri de İslami yaklaşımla sıralanmıştır. Mesela yataktan kalkış ve temizlik, yemek ve yemek saatleri, selamlaşma, musfaha etmek, kılık ve kıyafet gibi konular ele alınmakta, fıkhî ve örfî yönleri anlatılmakta ve bir Müslümanın bu hususlarda nelere dikkat etmesi gerektiği bireysel ve toplumsal sorumluluklar bağlamında vurgulanmaktadır.⁶⁸

“Bir İş ve Meslek Tutmak” başlığı altında meslek edinmenin gerekliliği üzerinde durmakta bir Müslümanın imkanları el verdiği ölçüde toplumsal iş bölümü içerisinde bulunması gerektiği ifade edilmektedir. Ona göre Müslüman bu sahadaki başarıları ile örnek olmalı, çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile dostun ve düşmanın takdirini toplamalıdır. İslam toplumu medeni bir toplum olduğunu göstermeli yaşadığı yeri imar etmeli, hayatını kolaylaştıracak imkanları kullanmalıdır. Bedevi değil medeni olmalı, köhne ve sefil bir hayat tarzından uzak kalmalıdır. Toplumsal iş bölümünü iyi düzenlenmeli, her genç iş sahibi yapılmalı, ihtiyaç duyulan mesleklerde elemanlar yetiştirilmeli, özel yetenekli çocuklar için okullar açarak “birinci sınıf eleman” ihtiyacını böyle karşılanmalıdır.⁶⁹

“İlim ve Araştırma Faaliyetleri” başlığında İslam toplumunun geçmişinde ilme önem verdiği ve onun gereklerine göre hareket ettiği için geliştiğini ve güçlü olduğunu söyleyen Arvâsî yeniden güçlü olmanın yolunun bu ilkeleri tekrar benimsemek ve uygulamaktan geçtiğini vurgulamaktadır. Müslümanların İslam’ın ilmin önemini vurgulayan yüce emirlerini terk ettiği için toplumsal, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda yenildiğini, ideolojik bütünlüğünü ve teknolojik üstünlüğünü kaybettiğini söylemekte bundan kurtulmanın yolunun toplumun ve ailelerin en kısa zamanda büyüklerin ilim ahlakı ile ahlaklanmış, çağdaş ilim, hikmet sahibi ve fen bilimlerine vakıf kadrolar yetiştirmesi olduğunu belirtmektedir: “*Cehaletle kaybedilen ilimle kazanılacaktır.*” İslam kültüründe bilim, din ve sanat iç içedir ve aralarında bir çatışma söz

⁶⁸ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 16-226.

⁶⁹ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 226-228.

konusu değildir. Bunu da şu cümleyle öz olarak ifade eder: “*Bir mümin için ‘bir gül bitkisi’ hem sanatın hem bilimin hem de dinin konusudur.*”⁷⁰

Bu bölümün “Güzel Sanatlar ve İslam” başlığında İslam’ın güzel sanatlara verdiği önem ele alınmakta toplum ve fert için ne kadar değerli olduğu açıklanmaktadır. Güzel sanatlar müminleri süfli hislerde ulvi heyecanlara yükselten değerlerdir. Sanatkâr mahluktan Hâlık’a yükselmenin yollarını araştıran gönül adamıdır. İslam’da sözün, rengin, çizginin, şeklin, hareketin, sesin sanatları yapılabilir. Fakat bütün mesele, bu iş yapılırken, fert ve cemiyet olarak insanı, estetik mesajları ile İslami emir ve ölçüler içinde maddeden manaya, kesretten tevhide, ıstıraptan huzura, esaretten hürriyete, tabiattan kültüre, vahşetten medeniyete, çirkinlikten güzele, süfliden ulviye mahluktan halika yükseltebilmelidir.

“Zamanı Değerlendirme” başlığında boş vakti değerlendirme sosyolojisinin konularına değinmekte İslam’ın bu konudaki tavsiyeleri ve uygulamaları örneklendirilmektedir. Müslümanın boş zamanı ya da boşa harcayacak zamanı yoktur. O ya iştedir ya ibadettedir ya ilim yolundadır ya sanatla meşguldür ya dost ve akrabalarını ziyaret etmektedir ya çoluk çocuğuyla meşguldür ya da uyku halinde dinlenmektedir. Ama asla boş değildir. Emperyalizme yenik düşmüş olan İslam toplumu ciddi bir nefis muhasebesi yapmalı, çağdaş olan tüm teknik, ekonomik, sanatsal, eğitim imkanlarını kullanarak, yeni icatlar ortaya koymalı ve bu boyunduruktan kurtulmalıdır. Bütün bunların yolu şuurlu ve sistemli bir talim ve terbiye vermekten geçmektedir. “*Zaten yıkılmanın da yücelmenin de temeli terbiyedir.*” “*Kurtuluş İslam’ın iman ve ahlakına bağlanmada ve muasır hamleleri gerçekleştirmedir.*”⁷¹

8. Yetişkinlik Safhası ve İslam

Bu bölümün çalışmamızla ilgili en ilginç ve önemli başlığı “İslam Sosyolojisi Aile Üzerine Kuruludur” başlığıdır. Burada İslam’ın aile kurumuna verdiği önem dini ve sosyolojik perspektiften anlatılmakta tabir caizse tam bir İslam sosyolojisi çalışması ortaya konulmaktadır. “*İslam cemiyeti, aile üzerine kurulmuş bir içtimai yapıdır*” cümlesiyle başlayan bölümde insanın ne tek başına yaşayan vahşi bir varlık olduğu ne de şahsiyeti tamamen ortadan kaldırılmış bir sürünün üyesi olduğu vurgulanarak Hobbes ve Durkheim’in düşünceleri eleştirilmektedir.

⁷⁰ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 229-230.

⁷¹ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 234.

İslam sosyolojisinde insanlık aile ile başlar ve aile bütün ruhi oluşların ve toplumsal şekillenmelerin kaynağıdır. İnsanlık bir erkek ve kadından meydana gelen tek bir aileden türemiş, çoğalmış ve çeşitlenmiştir.⁷²

İslam'da aile toplumsal hayatın hem başlangıcı hem de çekirdeğidir. Toplumsal hayat güçlü kılınmak isteniyorsa aile güçlendirilmeli ve desteklenmelidir. Arvâsî Fransız sosyolog Le Play'in sözleri ile ailenin önemini konusundaki görüşlerini desteklemektedir. Buna göre aile çözülmüş toplumlarda çözülür, aile kendinden beklenen işlevlerini yerine getirmediği müddetçe insanlığın daha büyük buhranlar içine düşmesi kaçınılmazdır. Arvâsî kadın ve erkeğin statüsü konusunda İslam'ın bakışını realist bir değerlendirme olarak görür. İslam ailesinde anarşi değil düzen, çatışma değil uyum vardır. Kadın kendi yaratışına uygun olarak aile içindeki görevlerini yerine getirirken erkekte aynı şekilde fitratına uygun aile içinde rolünü yerine getirir.⁷³

"İslam'da Kadın Hakları" başlığında İslam'ın kadınlara tanıdığı haklar anlatılmakta, onların evlerinin dışında ehil iseler meşru olan her işi yapabilecekleri söylenmektedir. Müftü, komutan, öğretmen, doktor, avukat gibi her çeşitten mesleği yapmasında İslam açısından bir sakınca yoktur. Sadece fitratı gereği ceza hakimliği ve erkeklere imam olmasına izin verilmemiştir. Aslında burada kadının yaratılışı ve ruh hali göz önünde bulundurulduğunda realist bir tavır olduğu görülmektedir. Kadın kendi mülk edinebilir, ticaret yapabilir ve buna kocası müdahale edemez. Aynı zamanda ilim yapma konusunda da ona engel olacak hiçbir bağlayıcı hüküm söz konusu değildir.⁷⁴

Modaya sadece bir giyim ve kuşam ya da ekonomik bir mesele olarak bakmak mümkün değildir. O aynı zamanda kültür ve medeniyetlerin karşı karşıya geldiği bir yarış onun ötesinde bir mücadeledir. Sosyolojik tespit olarak denilebilir ki moda sektörünü elinde bulunduran kültürler hâkimiyetlerini kabul ettirmiş kültür ve medeniyetlerdir. Olay sadece giyim ve kuşama alakalı değil bunu ötesinde düşüncede, zihniyette, felsefede, güzel sanatlarda aslında hayatın her alanında bir tahakkümü anlatmaktadır. Aslında burada

⁷² Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 306-307.

⁷³ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 310-311.

⁷⁴ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 313-314.

kültürlerin ideolojik mücadelesi söz konusu olup başarılı ve hâkim ideoloji olmak isteyen toplumlar başka toplumları etkileri altına almak adına diğerlerine kendi modalarını dayatırlar.⁷⁵

Eğer evliliği devam ettirmeyle ilgili ilkeler ortadan kalktı ise, eşler arasında sevgi ve saygı kalmadıysa, aile kurumunun güvenilirliği kayboldu ise evliliği sürdürmekte ısrar edilmemeli ve eşler ayrılmalıdır. Arvâsî burada sosyologların kurumlar ve gruplar adına yaptıkları bir tespiti paylaşmakta ve meseleye sosyolojik bir perspektifle şöyle yaklaşmaktadır: *“Sosyologların pek haklı olarak belirttikleri üzere ‘İçtimai müessesese’, fonksiyonlarını başarı ile yürütebildiği müddetçe ayakta durabilir. Bunu yapamaz duruma gelince de ne yaparsanız yapın o müesseseyi yaşatamazsınız.”*⁷⁶

“İslam’da Aile ve Cemiyet Münasebetleri” bölümünde ailenin toplum açısından önemi daha net ve açık şekilde ortaya konmakta, İslam ailesinin toplumsal görevleri olduğu ve bunları yerine getirmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Aile sosyolojisinin daha geniş işlendiği bu bölümde ailenin toplumsal kurumlar içinde en önemli kurum olduğu tespiti yapılmaktadır. Aile toplumun temelidir ve içinde yaşadığı zaman ve mekândan tecrit edilmesi mümkün değildir. Toplumun ilgilendiren her şey aileyi de ilgilendirir. Çünkü ailenin yapısı toplumun yapısının işleyişi de işleyişini etkiler. İslam’da aile sadece eşlerin mutluluğu için oluşturulmuş bir kurum olmayıp İslami ve içtimai vazifeleri olan toplumsal bir kurumdur. Arvâsî burada İslam ailesinin yerine getirmesinin zorunlu olduğu görevleri sıralar.⁷⁷

Birinci görev olan “Nüfus Üretmek” başlığında ailenin İslam toplumuna sağlıklı nesiller kazandırması gerektiği vurgulanırken ilk önce ailenin sağlam temeller üzerine oturtulması gerektiği vurgulanmaktadır. Le Play gibi pek çok sosyolog günümüzde yaşanan toplumsal ve bireysel bunalımların temelinde aile kurumunun sağlıklı oluşturulamamasının ve vazifesini yerine getirememesinin olduğu tespitini yapmaktadır.⁷⁸

⁷⁵ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 323.

⁷⁶ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 329.

⁷⁷ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 330-331.

⁷⁸ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 334-335.

Bu bölümün “Nüfus Amili ve İslam Ailesi” başlığı altında nüfusun yani demografik etkenlerin toplum için ne kadar önemli olduğu üzerinde durulmakta, sosyologların bu konuya verdiği önem anlatılmaktadır. Pek çok sosyolog ve demografiste göre nüfus toplumların varlığı için stratejik bir unsurdur. A. Coste ve Ratzel toplumsal gelişme için nüfusu gerekli görmektedir, F. Carli, A. Coste, Bougle gibi bilim adamları nüfus artışının toplumsal ilişkileri artırdığını ve hızlandığını, dil ve kültürü zenginleştirdiğini, katı gelenekleri yumuşattığını, demokrasi, hürriyet ve fikir hareketlerinin güçlendirdiğini söylemektedir. Bunun yanına İngiliz rahip ve iktisatçısı Robert Malthüs bunu aksini düşünmekte nüfus artışını olumsuzlarını savunmaktadır.⁷⁹

İslam ailesinin ikinci görevi genç nesilleri, İslami, milli ve muasır bir terbiyeden geçirmektir. Bu konu başlığı altında ailenin bir eğitim ve terbiye yeri olduğu üzerinde durulmaktadır. Terbiye verilirken kaynak alınacak temel eser Kuran-ı Kerim'dir. Kültür ve medeniyetlerin gelişmesi kitaplara dayanır. Unutulmaması gerekir ki her kültür ve medeniyetin dayandığı bir temel kitap vardır. İşte İslam medeniyeti ve kültürünün temeli de Kuran'dır. İslam ailesi eğitim sosyologlarının tespit ettiği gibi yedi yaşına kadar çocuğun şahsiyeti ile ilgili eğitimi vermelidir. Eğitim sosyologlarına göre talim ve terbiye yaşlı nesillerin biriktirdikleri, edindikleri ve geliştirdikleri tecrübelerini genç nesillere aktarması süreci olup tamamen toplumsal bir olaydır.⁸⁰

Ailenin üçüncü görevi çocuklara kendine, zamana, zemine ve şartlara göre iş ve meslek kazandırmaktır. Arvâsî bu konuda meslek sahibi olmanın ferdin gelişmesi ve toplumsal yardımlaşmanın gerçekleşmesi için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁸¹

“İslam Ailesi Fertlerini Yarınki Hayat Mücadelesine Hazırlar” başlığında ailenin dördüncü görevi hakkında bilgi verilmektedir. İslam ailesini temel görevlerinden biri de aile yuvasını bir huzur ve sükûn yeri yapmaktır. Allah “Allah, evlerinizi, sizin için, bir huzur ve sükûn yeri yaptı” buyurarak bunun önemini ortaya koymaktadır. (en-Nahl Sûresi, 80). Arvâsî bu başlık altında kapitalizm ve komünizmin kadını ve aileyi

⁷⁹ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 336-338.

⁸⁰ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 344-345.

⁸¹ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 349-363.

216 | A. BUDAK / Bir İslam Sosyolojisi Denemesi: Seyyid Ahmet Arvâsî'nin *İlm-i Hâl* Adlı Eseri nasıl istismar ettiğini ve değersizleştiğini vurgulamakta en doğru bakış açısının İslam'a ait olduğunu şöyle söylemektedir:

“İşte, kapitalizm ve komünizmin aileyi ve kadını getirdikleri nokta... şimdi ne olacak? Bu sorunun cevabını onlar arasın. Biz, İslami emir ve ölçülere uyarak «İslam ailesini» gözümüz gibi koruyacak, «İslam'ın mukaddes anasını», Allah ve Resulünün emrettiği ölçüler içinde tutarak yüceltmeye devam edeceğiz. Gerçekten de «kurtuluş İslam'dadır». İslam'ın dışında hayat arayanlar mutlaka zarar edeceklerdir.”⁸²

Ailenin beşinci görevi “İslam Ailesi Çocuklarına Cihat Ruh ve Şuur Verir” başlığı altında ele alınmakta, Müslümanın dostluğunun ve düşmanlığının Allah için olduğu söylenerek konuya giriş yapılmaktadır. Vatanını, milletini, mukaddesatını korumak için yapılan savaşlar şerefli savaşlar olup İslam böyle “şerefli” savaşları takdir eder. Cihatta herkesi dünya ve ahiret mutluluğuna davet eden bir girişim olduğu için şerefli bir savaştır. Barış herkesin istediği bir şeydir fakat mazlumun ezildiği zalimin zulmünü sürdürdüğü bir barış da şerefsiz bir barıştır. Emperyalistlerin barış adı altında İslam dünyasını köleleştirmeleri ve sömürmeleri nasıl şerefli barış olabilir. “Barış kelimesi, mazlumun, mağdurun ve mahkûmun dilinde «samimî bir çığlıktır» da zâlimin, gaddarın ve mütehakkimin dilinde bir «riya ve uyutmaca yalanıdır.”⁸³

İslam ailesinin altıncı görevi yabancı ideolojilerle mücadele etmektir. Arvâsî bu görevi “İslam Ailesi Yabancı İdeolojilerle Mücadele Eder” başlığı altında ele almaktadır. İslam ailesi yaşadığımız çağda var olan zararlı ideolojilerin neler olduğunu yeni nesillere anlatmalı, İslam'ın aydınlığı ile onlarla nasıl mücadele edeceğini öğretmelidir. Günümüzde savaşlar sadece savaş meydanlarında yapılmamakta ideolojik savaş denilen savaşlarla ülkeler kültürel anlamda işgal edilmekte, zenginlikleri sömürülmektedir. Günümüz savaşlarında askerler kadar, öğretmenler, sosyologlar, psikologlar, ekonomistler, fikir adamları kısacası bütün aydınlar yer almakta ülkelerinin başarısı için mücadele etmektedirler. Bu savaşta başarılı olmak için İslam dünyasının iki şeye ihtiyacı vardır; Allah ve Resulünün çizgisini yakalamak, yani ideolojik bütünleşme ve çağdaş bilimsel gelişmeleri yakalamak, teknoloji üretmek yani teknolojik üstünlük. İdeoloji denilince akla gelen davadır. İslamiyet

⁸² Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 363-370.

⁸³ Arvâsî, *İlm-i Hâl*, 370-372.

peygamberimizin hem dini hem de davasıdır. Müslümanın ideolojisi de İslam davasıdır.

“Şu anda, Müslüman münevvere düşen ilk iş, her şeyden önce İslam itikad ve iman ile yeni baştan, kafasını ve gönlünü yıkayıp arındırmak, sonra da İslam'ın, tavizsiz ve akıllı birer seçkin elemanı olarak, kendi sahasında, İslam'a hizmet etmektir. Bunun için, içtimaî, iktisadî, bediî, harsî, siyasî ve askerî sahada araştırma ve incelemelere dayanan eserler ve işler meydana getirmektir.”⁸⁴

İnsan için ölümün ne anlama geldiğini açıklayan şu cümleler onun fikri derinliğini gayet güzel ortaya koymaktadır:

“Gerçekten de insanın, «kültür ve medeniyet hamleleri» ve bu hamleden doğan eserleri, bir bakıma, onun, «ölüm ile ebediyet» arasındaki, bazen trajik, bazen dramatik, bazen komik çarpınışlarından ibarettir. İnsanın bütün çarpınışlarının bir tek manası vardır: Ölümü yenmek ve ebediyete ulaşmak.”⁸⁵

Sonuç

Batı toplumunun din ile tecrübesi sonucu ortaya çıkan din sosyolojisi konu, yöntem ve tekniklerinin İslam toplumunun kendi tecrübeleriyle örtüşmediği eleştirilerinin yapıldığı günümüzde “*İlm-i Hâl*”, ele aldığı konular ve ortaya koyduğu kendine has yöntem ile bir “İslam sosyolojisi” denemesi olduğunu göstermektedir.

Sadece ibadetler boyutuyla değil toplumsal ve bireysel anlamda ortaya çıkan çağdaş durumlara cevap vermesi, İslam sosyolojisini aile temeline oturtması, sağlam bir toplum yapısının oluşması için güçlü bir aile kurumunun gerekliliğini vurgulaması bunun en güzel örneklerindedir.

İslam toplumunun geri kalma sebeplerine değinmesi, kültür, sanat ve teknolojinin bir bütün olarak geliştiğinde medeniyetin söz konusu olacağını söylemesi, reform, tecdit, mezhep kavramlarıyla dini gruplar sosyolojisi konularını ele almasıyla yine bir İslam sosyolojisi ilgi alanını göstermektedir.

Toplumsal bütünleşme, toplumsal değişme, moda, demografi, savaş, gibi sosyolojinin ilgi alanına giren pek çok konu İslam dini perspektifiyle ele alınmakta ve sosyoloji biliminin bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

⁸⁴ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 388-399.

⁸⁵ Arvâsî, *İlm-i Hal*, 393-417.

Aslında Arvâsî eserin bütününde İslam sosyolojisi yapmakta, en azından bu alanda yapılacak çalışmalara önemli katkı sağlayacak konu, yöntem ve teknikleri ortaya koyarak zenginleşmesine yardım etmektedir. Bu bağlamda eserin ülkemizde üretilen İslam sosyolojisi literatürü içerisinde değerlendirilmesinin mümkün olacağı ve bu alanda yapılacak çalışmalara katılı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akdoğan, Ali. *İslam Sosyolojisi Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Akün, Ömer F. "Nihal Atsız" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 4/ 87-91. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. "İlmihal". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/139-141. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Arpaguş, Hatice. "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2002), 25-56.
- Arvâsî Seyyid Ahmet. *İlm-i Hâl*. İstanbul: Burak Yayınevi, 1992.
- Arvâsî Seyyid Ahmet. *Türk İslam Ülküsü*. Cilt 1-2. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2019.
- Arvâsî, Seyyid Ahmet. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Burak Yayınevi, 1995.
- Arvâsî, Seyyid Ahmet. *Hasbihal*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2008.
- Azamat, Nihat, "Abdülhakim Arvasî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 1/211-212. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Ba-Yunus, İlyas – Ferid, Ahmed. *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*. çev. Rıdvan Kaya. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1980.
- Bora, Tanıl - Can, Kemal. *Devlet Ocak Dergâh*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Bozkurt, Ramazan. *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Canatan, Kadir. *İslam Sosyolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Coşkun, Ali. "İslam Sosyolojisinde Yöntem Arayışları". *İslâmî İlimlerde Metodoloji-V, İslâm ve Sosyolojisi*. ed. Mustafa Tekin. 57-84. İstanbul: İslami İlimler Araştırmaları Vakfı, 2013.

- Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü; 2009.
- Diyanet Vakfı Yayınları. *İlmihal İman ve İbadetler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Farukî, İsmail Raci. *Bilginin İslamileştirilmesi*. çev. Fehmi Kuru - Nurettin Yıldız. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Haşşab, Samiye Mustafa. *İslam Sosyolojisi*, çev. Ali Coşkun - Nebile Özmen. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- İnan, Mesut. *Türkiye'de Din Sosyolojisi (Amiran Kurtkan Bilgiseven Örneği)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Karagöz, Nail. "Seyyid Ahmet Arvâsî'nin İhmal Edilmiş Bir Eseri: "İlm-İ Hâl" ve Düşündürdükleri". II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. ed. Mehmet Ak. 237-245. Elâzığ: Asos Yayınevi, 2017.
- Kılıç, Dündar Ali. "Arvas ve Arvâsîler'in Van Gölü Havzası'ndaki Etkinlikleri". II. Vangölü Havzası Sempozyumu. ed. Oktay Belli. 257-263. Ankara: Bitlis Valiliği Yayınları, 2007.
- Kırbaşoğlu, Hayri. *Ahir Zaman İlmihali*. Ankara: Otto Yayınevi, 2010.
- Memduhoğlu, Adnan. "İlmihal Edebiyatının Tarihi Serencamı". *Ekev Akademi Dergisi*. 20/ 66 (Bahar 2016), 21-49.
- Okumuş, Ejder. "İlmihal Sosyolojisi, -Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-", *Diyanet İlmî Dergi* 42/ 4 (Ekim - Kasım - Aralık 2006), 7-26.
- Onur, Hüdavendigar. *Arvâsî Hocayla Başbaşa*. İstanbul: Biyografi.net Yayınları, 2007.
- Onur, Hüdavendigar *Asrın Yesevi'si S. Ahmet Arvâsî*. İstanbul: Biyografi.net Yayınları, 1999.
- Özdemir, Şuayip. *Asrın Yesevi'si Seyyid Ahmet Arvâsî*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006.
- Öznur, Hakkı. *S. Ahmet Arvâsî*. Ankara: Alternatif Yayınları, 2002.
- Öznur, Hakkı. *Ülkücü Hareket, Portreler*. 6. Cilt. Ankara: Alternatif Yayınları, 2008.
- Sezen, Yümni. *İslam Sosyolojisine Giriş*. İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1994.
- Sezer, Yavuz. *Seyyid Ahmet Arvasî'nin Din Anlayışı, Kültür Emperyalizmi ve Misyonerlik Hakkındaki Görüşleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2011.
- Şeriatî, Ali. *İslam Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kâmil Can. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.

Tekin, Mustafa. "İslam Sosyolojisinin İmkânı", *İslâmî İlimlerde Metodoloji-V, İslâm ve Sosyoloji*. ed. Mustafa Tekin. 11-56. İstanbul: İslami İlimler Araştırmaları Vakfı, 2013.

Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1995.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mızraklı İlmihal". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 30/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Yaşlı Fatih. "1980 Öncesi Ülkücü Hareketin İslamileşmesinde Seyit Ahmet Arvâsî Etkisi ve Türk-İslam Ülküsü". *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)* 9/22 (Temmuz 2014), 377-399.